

תשובה בענין צום עד לאחר תפילת מנחה בתשעה באב

שאלה ממחנות רמה בישראל: האם בימינו לאור עובדת קום המדינה, עלינו להמשיך ולצום כל היום בתשעה באב או שמא מותר להמעיט בסימני האבלות ולהתיר אכילה לאחר תפילת המנחה?

תשובה: את תשובתנו נחלק לשמונה ראשים.

- א. מקור הצום בט' באב.
- ב. השאלה בראיה היסטורית.
- ג. האם נשמר הצום בתקופת בית שני?
- ד. התלמוד ומפרשיו על ט' באב.
- ה. האם יש צום לשעות?
- ו. הבדלים במנהג בין הצום לפני חצות היום ואחר חצות היום.
- ז. תקדים היסטורי לאסור תענית בימים שבהם התרחשו ישועות לישראל.
- ח. פסק הלכה

א. מקור התענית .

מי קבע אותו? בתלמוד אין זכר למקור הצום בט' באב, הצום מקובל כמובן מאליו. ברם, מתקופת הגאונים ואילך אנו מוצאים שמייחסים את הצום לסמכויות שונות. גאון אלמוני (אוצה"ג ראש השנה עמ' 32) כותב "והוא" - היינו הארבעה צומות - "מדרבנן שכך אמרו חכמים חמישה דברים אירעו את אבותינו בי"ז בתמוז" (תענית כ"ח ע"ב). אבל מתוך הגמרא בתענית יוצא ברור, שהכוונה לקביעת היום שבו הובקעה העיר. ולא נאמר לא בגמרא בתענית ולא בשום מקור תלמודי אחר שהחכמים הם שקבעו תענית בארבעת הצומות. וגם במה שכתב הגאון בסוף תשובתו, שרק בט' באב הואיל והוכפלו בו צרות חייב לצום ולהתענות שכך אמרו חכמים (פסחים נ"ד ע"ב) "דרש רבא עוברות ומניקות מתענות ומשלימות בו כדרך שמצענות ומשלימות ביום הכיפורים", אין לומר שעצם הצום הוא מדרבנן. בימי הביניים היו שייחסו את הצום לתקנת הנביאים, כך למשל, הריטב"א בחידושו למגילה ה' ע"א.

הרשב"א בחידושו (חידושים, מגילה ה' ע"א) כותב וכך לשונו - "אפילו [הצום] בט' באב הוא רק מפני המנהג".

אי הסכמה זו אם הצום מדרבנן או מדברי קבלה, היינו מהנביאים או מנהג, מראה בעליל שהמקור האמיתי לצום נעלם. אולי יש לומר כמו על כמה נוהלים שהיו מקובלים מדור לדור שצמים בעת צרה. וכבר מסופר במקרא על כמה מקרים כאלה, כגון הצום של דוד כשצם כשבנו מבת שבע חלה (שמואל ב' י"ב: ט"ז) אף שאין רמז בתורה על צום חוץ מיום כיפורים. לכן, נראה לי, שהצום בימים שארעו אסונות לעמנו היה מעשה ספונטאני על ידי העם, בבחינת פוק חזי מה עמא דבר. הד על כך אנו שומעים בדברי חז"ל. בירושלמי (תענית ס"ח ע"ד) נשאלת השאלה מדוע לא קבעו צום ביום שהעמיד המלך מנשה צלם בהיכל "מפני מה לא קבעו אינו תענית?" התשובה היא "שלא קיבלו רוב צבור עליהם".

ב. אנחנו לא הדור הראשון ששואל האם יש להמשיך בצום בט' באב. שאלה זו בדיוק הוצגה לפני הכוהנים והנביאים כבר בתחילת בנין בית המקדש השני. ואלה הן הנסיבות שבהן נשאלה השאלה. גולי בבל שמרו על ארבעת הצומות כל ימי גלות בבל. בנין בית המקדש התקרב לסיומו והעבודה בו כנראה חודשה (זכריה ז' ב'). השאלה היתה "האבכה בחדש החמישי הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים" (זכריה ז' ג'). תשובה ישירה לשאלה ניתנת רק בפרק ח': י"ט - "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי - (היינו י"ז בתמוז, ט' באב, צום גדליה ועשרה בטבת) יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו". האם בדברים אלה כיוון הנביא לבטל את ארבעת הצומות או יש להבין את דבריו כנבואה לעתיד לבא? יחזקאל קאופמן (תולדות האמונה הישראלית, כרך רביעי, ספר ראשון, עמ' 268) קובע שתשובת הנביא אינה "הוראה הלכית לבטל את הצומות אלא הבטחה אסקטולוגית". אולם, יש מפרשים שדברי הנביא שימשו כאות להפסיק לצום בימים הנזכרים.

ג. וכאן מתעוררת השאלה האם נשמרו צומות אלה בימי בית שני. הדעות חלוקות בשאלה זו מכיוון שאין לנו עדויות ברורות לא לכאן ולא לכאן.

ומכיוון שלשאלה זו יש קשר ישיר עם הבעיה שהובאה לפנינו, נביא בקיצור את ההוכחות שעליהן מסתמכין. בשאלה זו כבר דשו הראשונים. המקור הראשון הוא משנה ראש השנהא': ג' - "על ששה חדשים השלוחין יוצאין... על אב מפני התענית". לפי רוב מפרשי המשנה, מדובר כאן בתקופה שאחרי חורבן הבית. כך מפרש רבנו חננאל (ר"ה י"ח ע"ב). ברם הרמב"ם מפרש שגם בימי בית שני צמו בט' באב. לעומת זאת, בעלי התוספות (תענית י"ב ע"א, ד"ה התם לצעורי נפשיה) מניחים שלא התענו בט' באב בזמן הבית. וכך גם מפרש התשבץ (ח"ב, סימן רע"א ד"ה אין ספק) :

"...אלא תקנה קבועה היתה כל זמן שהיה בית המקדש חרב... והראיה לזה שהרי בלא ספק בזמן בית שני היו לששון ולשמחה וכשחרב הבית בשניה חזרו הצומות ההם כולם".

גדליה אלון (תולדות היהודים בא"י בתקופת התלמוד, עמ' 166) קובע בהחלטיות "כל ימי בית שני לא נתקיימו תעניות אלה ואף ט' באב לא נהג ואע"פ שהועלו ספקות בענין זה". כנראה במילים האחרונות, רמז אלון לדעתו של י.ג. אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1012-1014). וכך הם דבריו של אפשטיין - "נראה שהיו מתעניין באב אף בזמן הבית (לכל הפחות במאה האחרונה לקיומו)".

ציר המחלוקת סובב על דברי ר' אלעזר ב"ר צדוק (תענית י"ב ע"א). תנא זה חי גם בימי הבית וגם אחרי חורבנו. ואלה הם דבריו (המאמר מובא גם בתוספתא תענית ג': ו', ראה שם בתוספתא כפשוטה, ובהערה שם צויינו כל המקבילות). "א"ר אלעזר בר' צדוק אני מבני בניו של סנאב בן בנימין ופעם אחת חל ט' באב להיות בשבת ודחינוהו לאחר השבת והתענינו בו ולא השלמנוהו מפני שיו"ט שלנו היה".

היו"ט הוא שבעשרה באב היה היום שבו בני סנאב היו מביאים קרבן עצים. מכאן רוצה אפשטיין להוכיח שבזמן הבית כן צמו בט' באב. אולם, יש אפשרות שגם אחרי חורבן הבית אע"פ שבטל קרבן עצים עם כל שאר הקרבנות עדיין שמרו אותו יום של הבאת קרבן עצים כחג משפחתי כזכר. אמנם כך מפרשים התוספות (תענית י"ב ע"א, ד"ה התם לצעורי נפשיה). וגם

רש"י (עירובין מ"א ע"א, ד"ה מבני סנאב בן בנימין) מפרש שעשרה באב נקבע כיו"ט לבני סנאב לעולמים. *1

נדמה לי שעל סמך המקורות שעוד יובאו להלן יש מקום לומר שדווקא הכהנים צמו בט' באב בימי הבית, ולא כל העם, והנה המקורות. יש ברייתא (ירוש' ביצה ב,ב; בבלי תענית י"ג ע"א):

כל מחייבי טבילות טובלין כדרכן בט' באב וביום הכיפורים. א"ר חנינא סגן הכהנים כדי הוא בית אלוקינו שיאבדו עליו הכהנים טבילה אחת. ר' חנינא סגן הכהנים מת לפני חורבן הבית. מדבריו משתמע שהוא ממליץ לכהנים לא לטבול בט' באב אף שהנוהג של כהנים היה לטבול בכל יום כדי לאכול בתרומה, ואפילו ביום הכיפורים (השווה תוספתא יומא ה':ה'). חוקר שדך לפני כמה שנים (יהודה רוזנטל, ראה ביבליוגרפיה) בא לידי מסקנה שבימי בית שני שמרו את ארבעת הצומות מתוך בחירה, "רצו - מתענין, לא רצו - אין מתענין". לסיכום נושא זה ניתן לומר שאם כן שמרו את ארבעת הצומות בימי בית שני, היתה זאת כתענית יחיד ולא כתענית ציבור שחלה על כל הציבור. בכהנים הופצר שהם כן יקפידו לשמור את ט' באב בכל חומרתו אולי מפני שאבדן בית המקדש פגע במעמדם במיוחד.

ד. עברו כמאה שנים בערך מאז חורבן הבית ושוב אנו עדים לנסיון לעקור את ט' באב וזאת דווקא על ידי אישיות שתופסת מקום מרכזי בתולדות התורה שבעל פה, היינו ר' יהודה הנשיא. הרי שנינו במגילה ה', ב':

אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים ורחץ בקרונה של צפורי בשבעה עשר בתמוז ובקש לעקור את ט' באב ולא הודו לו. אמר לפניו ר' אבא בר זבדא, רבי, לא כך היה מעשה אלא ט' באב שחל להיות בשבת היה ודחינוהו לאחר השבת ואמר רבי הואיל ונדחה ידחה ולא הודו חכמים.

כבר תמהו התוספות (שם, ד"ה מבקש לעקור) על כך ותירצו תירוצים דחוקים. על תירוצים דחוקים אלה כבר עמדו הראשונים. הריטב"א הולך בעקבות רבו הרשב"א כשהוא כותב בחידושיו ומס' מגילה ה': א' (עמ' ס"א):

והנכון דרבי היה רוצה לעקור ט' באב, כגון י"ז בתמוז משום דשורת
הדין אין הפרש ביניהם בגזירת הנביאים, כדברי הראשונים ז"ל שלא
להתענות בו כלל.

ברם, הוא ממשיך וכותב:

אין לנו להקל בו אע"פ שאפשר כן מגזירת נביאים בכדי אלא שישראל
חסידים לא רצו להקל בו מטעם זה. " (מפני שהוכפלו בו צרות)...
משא"כ בשאר תעניות, וזה טעם קצת רבותא, והוא טעם נכון וברור.
יוצא מדבריו שרבי כן בקש לעקור את ט' באב בוודאי בגלל הנסיבות ששררו
בזמנו אבל לא הודו לו חכמים.

המקור העיקרי לשאלת צום בט' באב בזמן הזה הוא ראש השנה י"ח ע"ב.
כדאי להביאו בשלמותו:

דאמר רב חנא בר ביזנא א"ר שמעון חסידא (אמורא א"י בדור ראשון
או שני) מאי דכתיב - "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי
וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה" (זכריה
ח': י"ט) קרי להו צום וקרי להו ששון ושמחה - בזמן שיש שלום יהיו
לששון ושמחה אין שלום - צום. אמר רב פפא (אמוראי בבלי בדור
חמישי) הכי קאמר בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה יש שמד צום -
אין שמד ואין שלום - רצו מתענין רצו אין מתענין. אי הכי ט' באב נמי?
אמר רבא (כך גירסת הטור או"ח ס' תק"ן במקום רב פפא הכתוב אצלנו)
שאני ט' באב הואיל והוכפלו בו צרות.

וכאן מביאה הגמרא את המשנה בתענית ד': ו' - בצורה לקויה. במשנה זו נאמר
"חמישה דברים ארעו אבותינו בשבעה עשר בתמוז וחמישה בתשעה באב",
אבל כאן הגמרא מביאה רק את חמשת הדברים שארעו את אבותינו בט' באב
מבלי להזכיר שאותה משנה גם מונה חמישה דברים שארעו אבותינו בי"ז
בתמוז. לכן מקשים התוספות (ד"ה הואיל והוכפלו) הלא גם בי"ז בתמוז ארעו
חמשה דברים, ומתרצים שני תירוצים. אחד - שחורבן בה"מ היה אסון יותר
חמור מאלה שנזכרו שקרו בי"ז בתמוז. ותירוץ שני - שחורבן הבית הראשון
והשני קרו באותו יום, בט' באב. אבל הגדרת רב פפא שהצום בארבעת הצומות
תלוי במצב שבו עם ישראל נתון. יש שלום - ששון ושמחה. מה בדיוק מובן

המושג "שלום"? הכלל "רצו מתעניין רצו אין מתעניין" חל כשאין גזירת מלכות ואין שלום. כאן רבו הפירושים. רש"י מפרש - ד"ה שיש שלום - "שאיין יד הגויים תקיפה על ישראל". אולם באותו דף יש מחלוקת אם מגילת תענית בטלה או לא בטלה אחרי חורבן הבית.

רבי ור' חנינא אומרים שהימים שבהם אין מתענים המנויים במגילת תענית דומים לארבעת הצומות וכאן חל הכלל "בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה, אין שלום צום". אילו ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי אומרים שלא בטלה מגילת תענית ורק ארבעת הצומות "תלינהו רחמנא בבנין בית המקדש והני כדקיימו קיימי". רש"י מפרש (ד"ה דתלינהו בבנין) - "דעל ידי החורבן הוקבעו לצום ועל ידי הבנין הוקבעו ליו"ט".

אולם מתוך פירושו, ד"ה "אין שלום צום" משתמע שרש"י מפרש המושג "שלום" בזמן שהבית קיים. רבנו חננאל מפרש "כל זמן שבנין בית המקדש קיים". כך גם יוצא מדברי התוספות תענית י"ב ע"א, ד"ה "ההם לצעורי נפשיה", אף שהרמב"ן (תורת האדם) (בכתבי ר' משה בר נחמן, מהדורת שעוול, כרך ב', עמ' רמג). מקבל הגדרת יש שלום בזמן שבית המקדש קיים הוא ממשיך וכותב שהכלל רצו - מתעניין, רצו - אין מתעניין חל גם על ט' באב. וכך לשונו:

אין שלום, כגון בזמן חורבן ואין צרה במקום ידוע בישראל... רצו רוב הציבור להתענות מתעניין, ועכשיו כבר רצו ונהגו להתענות וקבלו עליהם, לפיכך אסור ליחיד לפרוץ גדרן, כל שכן בדורות הללו שהרי בעוונותינו שרבו צרות ישראל ואין שלום, הילכך חייבין הכל להתענות מדברי קבלה ותקנת נביאים....

ומדברי המאירי (ראש השנה עמ' 160) משתמע שגם הוא פירש שלום דהיינו שבית המקדש קיים. אולם יש מהראשונים שפירשו המושג "שלום" בצורה אחרת. כך הרשב"א:

פירוש יש שלום שישראל שרויין על אדמתם. אין גזירה ואין שלום - שישראל בארץ האויב אלא שאין גזירה, רצו מתעניין, לא רצו אין מתעניין" (עי' חידושי הרשב"א למגילה ה' ב')

ותלמידו הריטב"א הולך בעקבותיו וכותב (חידושי הריטבא למגילה ה' ב'),
ד"ה אמר ר' אלעזר א"ר חנינא "ואמרי במס' ר"ה (י"ח ע"ב):

... רצו מתענין רצו אין מתענין שכך התנו הנביאים שגזרו אותם. די

שלום דהיינו שישראל שרויין על אדמתם ואין גזירה.

לפי הרמב"ם (בפירושו למשנה ראש השנה, א' ג') יוצא שרק בט' באב צמו בימי
הבית "מפני תכיפת מיני אבל". לפי השקפה זו אי אפשר לומר שפירוש שלום
היינו בזמן הבית, אדרבא אם בזמן הבית היינו שלום, אז חל הכלל יש שלום -
ששון ושמחה. במגילה ב' ע"א, אנו מוצאים את הברייתא "בזמן שהשנים
כתיקונן וישראל שרויין על אדמתם". הרמב"ם (הלכות מגילה א: ט) מגדיר
"ישראל שרויין על אדמתם" "בזמן שיש להם לישראל מלכות" ועוד פעם אנו
מביאים דברי הרשב"א, הפעם בחידושו למגילה (ה' ע"ב):

בזמן הזה כיוון דלא היה לא שלום ולא מלחמה, פירוש שמד וגזירות
אפילו ט' באב הוא רק מפני המנהג ומה שנאמר בגמרא ראש השנה י"ח
ע"ב: בזמן שאין שמד ואין שלום רצו מתענין רצו לא מתענין ואפילו ט'
באב דהא בכולהו כתיב שמחה.

ולבסוף, בהקשר זה, נביא שניים שלושה מקורות השייכים לענייננו, מאלף
הדבר שהנוסח בבבלי כמו שהוא מובא על ידי בעל הלכות גדולות הוא "אמר
רב פפא: האידנא רצו מתענין - רצו אין מתענין" וכאן מדובר בכל ארבעת
הצומות! וכך הובא באחת מתשובות הגאונים (אוצה"ג ראש השנה דף 32)
"בדורות הללו שאין שמד ולא שלום רצו מתענין לא רצו אין מתענין". אולם,
בסוף התשובה, הגאון מבחין בין שלושת הצומות וט' באב וכותב -

הילכך שלושה צומות מי שאינו רוצה לצום אין בכך כלום ואינו מחוייב
בהן, אבל ט' באב הואיל והוכפלו בו צרות חייב לצום ולהתענות.

אבל כמו שכבר ראינו בכתוב בזכריה אין הבחנה בין ט' באב ושאר הצומות.
ועל כך כבר עמדו הראשונים. בסיכומו של דבר, ראינו שאין מן ההכרח לפרש
המושג "שלום" בזמן הבית. כבר ראינו שיש מן הראשונים שפירשו אחרת.

ה. האם יש תענית לשעות? התשובה על כך ברורה. ההלכה היא מתענין
לשעות. זאת אומרת אפילו אם לא לן אדם בתענית ולמחרת קיבל על עצמו
לצום, הוא מתפלל התפילה הנהוגה בתענית. (תענית י"א ע"ב). משנה מפורשת

היא (תענית ב' ו'), שלוש תעניות הראשונות אנשי משמר מתעניין ולא משלימין. שכך נפסקה ההלכה בש"ע (או"ח סי' תקסב, סעיף ז). וגם ברמב"ם הלכות תעניות, א' י'.

ו. יש סימנים שהדורות שקדמונו התייחסו ביתר חומרה לגבי ט' באב בבוקר, דהיינו בשחרית. מט' באב במנחה, הש"ע או"ח סי' תקנה סעיף א' - מביא: נוהגין שלא להניח תפילין בט' באב שחרית ולא טלית... ובמנחה מניחים ציצית ותפילין ומברכין עליהן" (בשם הכל בו).

בענין הנחת תפילין בט' באב יש מחלוקת ראשונים (ראה אבודרהם השלם עמ' רנז) אבל מקובל שאין מניחין תפילין בשחרית. כידוע אומרים ברכת נחם רק במנחה, אף שלפי סידור רב עמרם צריכים לומר נחם גם בלילה וגם בבוקר. אבל הנהוג כמו שנמצא אצל רב סעדיה גאון שאומרים נחם רק במנחה, ש"ע, או"ח, סי' תקנז סעיף א', כמה טעמים ניתנו מדוע אומרים נחם רק במנחה וביניהם שהמשיח נולד בט' באב והוא נקרה מנחם. בירושלמי (ברכות ב' ע"ד) נאמר "בו ביום (שנלכדה ירושלים) נולד מנחם". (ועיין גם טעמי המנהגים עמ' רצב סימן תרנז). אגב יש מנהג שברית מילה שחל בט' באב עורכים אותו רק אחרי הקינות הנאמרות בבוקר ולא לפני כן "משום דמילה צריכים לעשותה כדכתוב שש אנכי על אמרתך אבל אחרי שגמרו הקינות כבר אמרו פסוקי דנחמה ושמחה" (לשון הלבוש סי' תקנט, סעיף ז, ובש"ע או"ח סימן תקנט סי' ז כתוב, יש ממתנינים למולו עד אחר חצות). ולענין הקלת האבלות בט' באב אחרי חצות היום, יש מדרש המובא על ידי רש"י (קידושין ל"א ע"ב, ד"ה איסתייע מילתא. מקור המדרש באיכה רבתי פ"ד, אות י"ד). וזהו לשון המדרש:

שאמר אסף שירה על שכילה הקב"ה חמתו בעצים ואבנים שבביתו ומתוך כך הותיר פליטה בישראל שאלמלא כך לא נשתייר משונאי ישראל שריד וכן הוא אומר כלה ה' את חמתו ויצת אש בציון (איכה ד' י"א).

נחמה יהודית טיפוסית, יכול היה להיות יותר גרוע ובזה יש נחמה פורתא.

הפסק

ז-ח. כבר יש לנו תקדים היסטורי במגילת תענית שקבעה ימים שאין להתענות בהם מכיוון שבאותם ימים נעשו ישועות לעם ישראל. והלא זכינו שבימינו כן נעשתה ישועה גדולה לעם ישראל בכינון מדינת ישראל. אין יד העכו"ם תקיפה על ישראל וישראל שרויים על אדמתם ושבה המלכות לישראל. לכן, נראה לנו שלאור המפנה המכריע הזה בתולדות ישראל, יש לסמן עובדה היסטורית זו על ידי אי השלמת התענית בטי' באב אלא לסיים את התענית בתפילת מנחה גדולה.

הרב טוביה פרידמן (דעת הרוב)

בהסכמת: הרב ראובן המר

* הערה

בירושלמי בשלושה מקומות (יבמות פרק ו' דף ז' ע"ד, תענית פרק ד' דף ס"ט ע"ג, מגילה פרק א' דף ע"ג) ר' אבא בר זבדא הוא שמביא את המאמר "בקש רבי לעקור את ט' באב ולא הודו לו", ור' אלעזר הוא האומר "לא כך היה מעשה אלא ט' באב שחל בשבת היה וכו'". בנוסח ירושלמי זה יש קושי כרונולוגי מסוים. הלא בבבלי (יבמות סד ע"ב) נאמר שר' אבא בר זבדא היה מתלמידיו של רב הונא, זאת אומרת אמורא בדור שלישי. והלא ר' חנינא (בר חמא) היה בן דורו של רבי. כיצד יתכן שר' אבא בר זבדא יעיד על מה שאמר ר' חנינא בנוכחותו. לעומת זאת יש עשרות מאמרים המובאים על ידי ר' אלעזר בשם ר' חנינא. נכון הדבר, שבשני מקומות בבבלי (קידושין עה ע"ב; חולין יט ע"א) יש "אמרי לה" הגורס שר' אבא בר זבדא אמר בשם ר' חנינא. אבל יתכן שבשני מקומות אלה שהכוונה שכך שמע ר' אבא בר זבדא ממי שהוא שמביא הלכה בשם ר' חנינא ולא שמע את ההלכה מפי ר' חנינא באופן ישיר. לכן, אנו נוטים לקבל את הגירסה כמו שהיא מופיעה במגילה ה ע"א-ב. ועל כך מעיד ההקשר שבו נאמרו הדברים - "נטע נטיעה בפורים ורחץ בקרונה של צפורי בשבעה עשר בתמוז". הריטב"א בחידושיו (תענית ס"א, ס"ב) כותב "...אלא דבימי רבינו הקדוש אין שלום ואין שמד היה, ואמרנן במס' ראש השנה (יח ע"ב) דכל שאין שמד ואין שלום רצו מתעניין רצו לא מתעניין, שכך התנו

הנביאים שגזרו אותם, ביש שלום היינו שישראל שרויים על אדמתם ואין שמד ... ולפיכך רחץ רבי בי"ז בתמוז ואפשר דהוא הבין שאכל דרצו אין מתענים כלל אלא בנקט רחץ דמופרסמא מילתא".

ספרות

1. גרשוני - יהודה גרשוני "עצמאות ישראל וד' התעניות", אור המזרח, שנה ו' חוב' ג-ד (תשי"ט) עמ' 15-20
2. קרלינסקי - חיים קרלינסקי, "ארבעה צומות - החורבן לאור ההלכה בזמננו" אור המזרח, שנה ט"ז (תשכ"ח) עמ' 184-191
3. רוזנטל - א.ש. רוזנטל, "מדיוני ועדת ההלכה", מהלכים, גליון ד', מרחשון, תשל"א, עמ' 21-24
4. רוזנטל - "The Four Commemorative Fast Days The Seventy Fifth Anniversary", Judah Rosenthal, Volume of the Jewish Quarterly Review, Philadelphia, 1967, pp 446-459.

אני מודה לידידי הרב גולינקין שהפנה את תשומת לבי לחומר המסומן לעיל.

e/vol1/fasting